

Чалавек у часе і прасторы ў творах беларускай літаратуры

Змест літаратурнага твора заўсёды ўключаецца ў рамкі прасторы і часу: прыметы часу раскрываюцца ў прасторы, а прастора вымяраецца часам. Такая ўзаемасувязь часавых і прасторавых характарыстык з’яў, паказаных у мастацкім творы, называецца *хронатопам* (грэч. *chronos* — ‘час’ і *topos* — ‘месца’).

У гэтым раздзеле вы пазнаёміцеся са знакавымі творамі беларускай літаратуры ХХ стагоддзя, у якіх надзвычай дакладна фіксуюцца і прасторавыя характарыстыкі, і плынь часу.

Час і прастора як самыя маштабныя філасофскія катэгорыі становяцца аб’ектам асэнсавання ў творах Аркадзя Куляшова, Максіма Танка, Івана Шамякіна, Уладзіміра Караткевіча і інш.

Досыць выразна адчуванне няспыннага бегу часу, што мяняе жыццё, свет, чалавека, выявілася ў вершы А. Куляшова «Хуткасць»:

Ёсць хуткасць гуку, ёсць — звышгукавая,
Ёсць хуткасць зор, прыкметная для ўсіх.
Яшчэ ёсць хуткасць думкі, хуткасць тая,
Што, як святло, стагоддзе абганяе,
З тысячагоддзем размаўляе ўслых...

? У якіх творах беларускай (і рускай) літаратуры цэнтральнымі вобразамі з’яўляюцца вобразы дарогі (шляху, сцежкі)? Растлумачце іх ідэйна-сэнсавае прызначэнне.

Стужка часу



Кузьма
Чорны

1900



Югенія
Яншчыц

1948



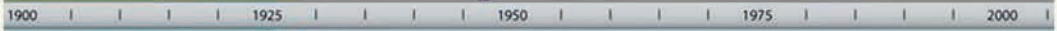
Максім Танк
1912



Аркадзь Куляшоў
1914



Гады



Уладзімір Караткевіч
1930



Іван Шамякін
1921



Янка Брыль
1917



Кузьма Чорны

(1900—1944)



? Калі адбылося ваша першае знаёмства з творамі Кузьмы Чорнага?
! Што здалося цікавым у іх для вас?

Аўтар добра вядомай вам аповесці «Насчечка» пры выбары псеўданіма ўзяў вясковую мянушку свайго дзеда па матчынай лініі.

Дзед быў не толькі таленавітым прыгонным майстрам па ткацтве, але і пісьменным чалавекам, цікавым суразмоўцам. Праўда, псеўданім Чорны зусім не адпавядаў светлавалосаму пісьменніку.

Нарадзіўся Мікалай Карлавіч Раманоўскі 24 чэрвеня 1900 года ў маёнтку Боркі на Случчыне ў шматдзетнай сям’і.

Значны ўплыў на развіццё яго інтэлектуальных здольнасцей аказала менавіта маці, якая яшчэ да школы навучыла сына чытаць, прывіла яму любоў да кніг і мастацкага слова.

Паблізу Борака школ не было, таму бацькі дзеля навучання сына пераехалі на сваю радзіму, у вёску Цімкавічы Капыльскага раёна, дзе Мікалай і пайшоў у пачатковую школу. Цімкавічы Кузьма Чорны лічыў сваёй другой радзімай.

Пасля заканчэння Цімкавіцкага народнага вучылішча юнак у 16 гадоў паступіў у Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю. Аднак закончыць гэту ўстанову не давялося: пачалася Першая сусветная вайна. Улады загадалі выкладчыкам і навучэнцам семінарыі эвакуіравацца ў Вязьму. Калі ў маі 1917 года семінарысты вярнуліся, то Нясвіж ужо аказаўся заняты польскімі войскамі, застаўся за мяжой. Новыя ўлады ў 1919 годзе закрылі гэту навучальную ўстанову.

Мікалаю Раманоўскаму давялося шукаць іншы занятак: ён працаваў у розных арганізацыях, настаўнічаў у Цімкавіцкай школе.

Чаму Мікалай Карлавіч абраў псеўданім *Кузьма Чорны*?

«Літаратурная крытыка 1920-х гадоў, калі Кузьма Чорны толькі-толькі ўваходзіў у свет прыгожага пісьменства, прадказвала яму будучыню “беларускага Дастаеўскага»» (Міхась Тычына).

Пад уласным прозвішчам і рознымі псеўданімамі спрабаваў свае творчыя сілы. У 1921 годзе ў беларускім дзіцячым часопісе «Зоркі» з’явілася яго першае апавяданне. Пасля смерці маці, як старэйшы сын, хлопец клапаціўся пра лёс сваіх малодшых братоў і сястрычак, дапамагаў чым мог бацьку.

Улетку 1923 года Мікалай адважыўся пешшу дабрацца да Мінска, каб пацікавіцца, ці прымуць яго на вучобу ва ўніверсітэт з трыма курсамі семінарыі. Ужо восенню юнак паспяхова паступіў у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт на літаратурнае аддзяленне педагогічнага факультэта. У маі і чэрвені 1923 года ў газеце «Савецкая Беларусь» былі надрукаваны апавяданні «На граніцы» і «На варце» пад псеўданімам Кузьма Чорны.

Вучыцца было складана: даводзілася наймаць прыватную кватэру, трэба было за нешта харчавацца. Таму юнаку даводзілася па начах грузіць на станцыі вагоны.

Няшчасце неўзабаве напаткала маладога пісьменніка: ён цяжка захварэў на сухоты. Вымушаны быў пакінуць вучобу і лячыцца пэўны час у Крым. Пасля выздараўлення сур’ёзна пачаў займацца толькі пісьменніцкай дзейнасцю.



«Уласнай творчасцю Чорны засведчыў, што на самай справе існуе беларуская літаратура, беларускі стыль, беларуская жанравасць, багатая літаратурная мова, на якой лёгка выказаць тое, што яшчэ не выказалі пісьменнікі-гуманісты на іншых мовах свету. Выдатны майстар слова падрыхтаваў глебу для прыходу і плённай працы таго самага “трэцяга пакалення”, пра якое так шмат думаў і дбаў» (Міхась Тычына).

◀ Вокладкі кніг Кузьмы Чорнага

*Х. Ліўшыц. Янка Купала
і Кузьма Чорны
ў Пячышчах у 1942 годзе* ►

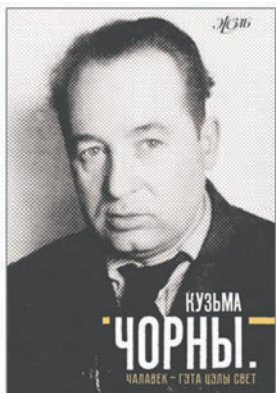


Кузьма Чорны за сваё кароткае жыццё стварыў шмат апавяданняў, аповесцей, раманаў і п'ес. Вядомымі сталі апавяданні «Вялікае сэрца», «Маленькая жанчына», «Бацька»; аповесць «Люба Лук'янская»; раманы «Бацькаўшчына», «Трэцяе пакаленне»; п'есы «Бацькаўшчына», «Ірына» і інш.

Не абмінулі пісьменніка і часы сталінскіх рэпрэсій. Адноўчы ў кастрычніку 1938 года ён пайшоў у аптэку па лекі для сваёй жонкі, а вярнуўся дадому з турмы амаль праз восем месяцаў з падарваным здароўем пасля неймаверных допытаў.

У першыя дні Вялікай Айчыннай вайны Кузьма Чорны з жонкай і дачкой Рагнедай дабраўся пешшу да Крычава, а затым, адправіўшы сям'ю на Усход, прызваўся ў Чырвоную армію, дзе і пачаў працаваць у газеце-плакаце «Раздавім фашысцкую гадзіну». Пісаў тэксты для лістовак, нарысы пра зверствы фашыстаў і подзвігі салдат. Разам з супрацоўнікамі рэдакцыі быў у Гомелі, Добрушы, Чэбаксарах, Казані, Маскве. Пісьменнік увесь час марыў пра дзень вызвалення Беларусі, родных Цімкавіч. Любоў да радзімы выказаў у дзённіку так: «Родныя мае мясціны. Як мая душа рвецца туды! Яна заўсёды там. Там жывуць усе мае персанажы. Усе дарогі, пейзажы, дрэвы, хаты, чалавечыя натуры, пра якія я калі-небудзь пісаў, гэта ўсё адтуль, сапраўднае».

Дацакаўшыся дня вызвалення Беларусі, у верасні 1944 года пісьменнік разам з сям'ёю вярнуўся ў разбураны і спалены Мінск, спачатку пасяліўся ў памяшканні Саюза пісьменнікаў, а затым у мала прыстасаванай для жылля аднапакаёўцы.



«Вялікае шчасце для пісьменніка пісаць аб народзе і яго шчасці і самому быць шчаслівым разам з народам», — такія думкі выказаў у аўтабіяграфіі прэзаік, якому не суджана было да канца рэалізаваць свой талент.

◀ Вокладка кнігі «Кузьма Чорны. Чалавек — гэта цэлы свет» (укладальнік Г. Шаблінская)

Памёр прэзаік 22 лістапада 1944 года, калі працаваў за сталом над аповесцю «Скіп’еўскі лес», якая так і засталася няскончанай, абарванай на паўслове. Апошнія словы з яго «Дзённіка» сведчаць пра адчай вялікага класіка, пра нерэалізаванасць яго таленту: «Божа, напішы за мяне мае раманы, хіба так маліцца, ці што?»

У ранніх апавяданнях 20-х гадоў ХХ стагоддзя Кузьма Чорны выяўляецца як пісьменнік-філосаф. У чым сэнс чалавечага жыцця? Што такое сапраўднае каханне? Які ён, новы чалавек? Як растлумачыць яго зломы ў псіхіцы і паводзінах? На гэтыя і многія іншыя актуальныя пытанні малады прэзаік спрабаваў даць адказы ў сваіх апавяданнях.

Па жанравых асаблівасцях гэтыя творы ўяўляюць сабой пераважна замалёўкі з жыцця жыхароў беларускіх вёсак ці гарадскіх ускраін, запісы дарожных уражанняў ад сустрэч з рознымі людзьмі. Творы вызначаюцца псіхалагізмам — глыбокім, тонкім раскрыццём думак і пачуццяў персанажаў.

Кузьма Чорны на пачатку сваёй творчасці не дужа захапляўся апісаннем знешніх прымет часу. Пісьменніка цікавіла больш псіхалогія героя, яго ўнутраны свет. Ма-

«Вялікі доктар — час — спакойна і безупынна ідзе па свеце і лечыць, і гоіць» (*Кузьма Чорны*).

Растлумачце выраз пісьменніка.

ладому аўтару было важна паказаць чытачу не толькі тое, што гаворыць чалавек, але і тое, пра што ён думае, што хаваецца за яго словамі.

Сучаснікі Кузьмы Чорнага часта ў сваіх успамінах згадвалі не толькі шчыры і шчодры характар пісьменніка, але і яго словы: «Чалавек — гэта цэлы свет». «Яшчэ любіў ён гаварыць, — падкрэсліваў пісьменнік Міхась Стральцоў, — што людзей, якіх уведаў па родных Цімкавічах, хопіць яму на мноства раманаў, на ўсё яго пісьменніцкае жыццё. Многія з тых раманаў ён напісаў, і мы, чытачы, сапраўды пераканаліся, што чалавек — гэта цэлы свет, што, каб увасобіць гэты свет у слове, трэба мець фантазію і талент такога мастака, якім быў Кузьма Чорны».

Апавяданне «На пыльнай дарозе»

Майстэрства пісьменніка ў раскрыцці ўнутранага свету герояў выявілася яшчэ ў ранніх апавяданнях «Хвоі гавораць», «Буры», «Начлег у вёсцы Сінегах» і «На пыльнай дарозе». Тут аўтар як апавядальнік паўстае не староннім назіральнікам падзей, а іх непасрэдным удзельнікам, у твор уводзіць сваё аўтарскае «я», прамаўляе ад імя гэтага «я». Такая адметнасць аўтарскага апавядання асабліва назіраецца ў апавяданні **«На пыльнай дарозе»**.

Сюжэт твора даволі прасты. Пасля невялікай пейзажнай замалёўкі аўтар скіроўвае ўвагу чытача на дыялог з дванаццацігадовым гарадскім падлеткам, які пасля нядаўняй смерці бацькі ішоў на далёкі хутар, каб забраць брата. Закончыўшы размову, усхваляваны

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Пятра Сергіевіча «А ты, сіраціна, жыві...». Ці можна сцвярджаць, што ідэя апавядання адпавядае зместу мастацкага палатна? Свой адказ абгрунтуйце.



П. Сергіевіч.

«А ты, сіраціна, жыві...» ►

апавядальнік так характарызуе малага спадарожніка: «Гаварыў ён стала, як дарослы. І відно было, што пражытыя на свеце дванаццаць год навучылі яго многаму, паказалі яму многа бакоў жыцця, накалілі яго і давялі да вострай цвёрдасці».

Расказаўшы чытачу пра не па гадах сталага хлапчука, Кузьма Чорны выказаў глыбокі роздум пра лёс многіх дзяцей, на долю якіх выпала шмат гістарычных выпрабаванняў. Аўтар, відаць, спецыяльна не называе імя падлетка, каб паказаць тыповасць вобраза маладога беларуса — прадстаўніка новага пакалення.


Гуманістычны і жыццесцвярджальны пафас апавядання гучыць у наступных радках: «Ён, малы, вырасце і таксама, як цяпер, моцна і горда пройдзе па зямлі, па дарозе...»

Вобраз дарогі ў творы мае сімвалічны сэнс. Дарога — гэта жыццё чалавека з яго ўздымамі і спадамі. Як вядома, яна не заўсёды бывае толькі гладкай, прамой і чыстай. Як, зрэшты, і лёс самога аўтара.

1. Якія факты з жыцця і творчасці Кузьмы Чорнага ўразілі вас найбольш і чаму?

2. Адкуль праяік браў матэрыял для сваіх твораў? Што характэрна для ранняй творчасці класіка?

3. У чым Кузьма Чорны бачыў сваё шчасце як пісьменнік і чалавек?


 4. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Хаіма Ліўшыца «Янка Купала і Кузьма Чорны ў Пячышчах у 1942 годзе». Які эпизод з жыцця пісьменнікаў адлюстраваны на ёй? Які настрой і чаму выклікае ў вас гэта карціна мастака?


5. Растлумачце сэнс назвы апавядання «На пыльнай дарозе».

6. Які эпизод апавядання Кузьмы Чорнага «На пыльнай дарозе» найбольш уразіў вас? Чым?

7. Чаму аўтар у апавяданні не дае імёнаў героям?

8. Сфармулюйце ідэю твора.

 9. Сваім апавяданнем Кузьма Чорны сцвярджае: «Чалавек — гэта цэлы свет». Дакажыце, што пісьменнік — добры знаўца чалавечай душы.

 10. Паспрабуйце ўявіць і апісаць далейшы лёс героя апавядання «На пыльнай дарозе».



Псіхалагізм у літаратуры

Псіхалагізм у літаратуры — скрупулёзнае, яскравае выяўленне пісьменнікам унутранага, душэўнага стану вобраза-персанажа.

У мастацкіх творах многія ўчынкі персанажа можна апраўдаць псіхічным, фізічным ці матэрыяльным станам: жалем ці злосцю, шчырасцю ці сквапнасцю, голадам, звычкамі, жаданнямі, памкненнямі, страхам, радасцю і інш.

Псіхалагізм у літаратуры звычайна праяўляецца ў трох формах: **унутранай** (пры дапамозе ўнутранай мовы персанажаў, вобразаў памяці і ўяўлення), **знешняй** (праз мастацкія дэталі, псіхалагічную інтэрпрэтацыю паводзін і мовы персанажаў, іх міміку і жэсты), **апісальна-аўтарскай** (пераказ думак і пачуццяў персанажаў аўтарам). Вялікую ролю пры гэтым адыгрываюць унутраныя маналогі, няўласна-простая мова, што можа выступаць у форме **роздумаў-разваг**. Як, напрыклад, у апавяданні Кузьмы Чорнага «На пыльнай дарозе»: «Я сядзеў на каменнях і думаў аб маленькіх і нязначных здарэннях, якія слабым здаюцца вялікімі і страшнымі, і аб вялікіх і страшных здарэннях, якія моцным здаюцца маленькімі і нязначнымі. І ад таго, што гэтае дзіцяне не сагнулася і не сагнецца і ідзе сабе моцна па дарозе, стала мне радасна і думна. Было жаданне спяваць што-небудзь моцнае і цягучае, спяваць яго доўга без слоў і без лішняй тут вясёласці».

У гэтым жа творы прысутнічаюць і іншыя сродкі псіхалагічнай характарыстыкі персанажаў. Гэта апісанне **эмацыянальнага стану** дванаццацігадовага хлапчука («Ён моцна аб нечым стаў думаць і змоўк. І твар яго раптам ажыў. Пачалі, як цені ад хмар у ветраны дзень па зямлі, праходзіць па твары яго адзнакі перажытага смутку і ўздымаў, адбітак як бы нейкай мудрасці пазнання жыцця з'явіўся на ім, і ўпэўненасць у неабходнай патрэбе пацешыць матку, і моцнае жаданне гэтага, важнае і для яе, і для яго. І зусім не адбілася на твары яго непаразуменне перад тым, што гэта ж сам ён нічым яшчэ не нацешыўся»); раскрыццё сутнасці персанажа праз яго **манеру**

гаварыць («Пчолы нейкія, каб на іх упадкі, з зямлі вылазяць, — адказаў ён з вялікай сталасцю дарослага, і гэта выйшла ў яго смешна, па-дзяцінаму, — адна, ліха ёй, джала дала мне ў нагу, чорт яе бачыў, ішоў ды наступіў»).

Такім чынам, пісьменнік выкарыстоўвае псіхалагічную характарыстыку ў сваім мастацкім творы, каб чытач не сумняваўся ў дзеяннях персанажаў, паверыў у шчырасць іх учынкаў. Лічыцца, што без дасканалай псіхалагічнай характарыстыкі нельга стварыць паўнаватрасныя літаратурныя вобразы, паказаць рознабаковыя праявы чалавечага жыцця.

1. Як вы разумееце сэнс паняцця «псіхалагізм у літаратуры»?
2. У якіх формах ён звычайна існуе?
3. З дапамогай якіх прыёмаў і сродкаў пісьменнікі выяўляюць псіхалогію сваіх герояў? З якой мэтай?
4. Прывядзіце некаторыя прыклады розных форм псіхалагізму з апавядання Кузьмы Чорнага «На пыльнай дарозе».
5. Якія з вядомых вам беларускіх пісьменнікаў XX стагоддзя вызначаюцца глыбінёй даследавання псіхалогіі сваіх персанажаў?



Аркадзь Куляшоў

(1914—1978)

? Успомніце песню «Алеся» («Бывай, абуджаная сэрцам, дарагая...»). Які настрой выклікае яна ў вас?

Ці часта мы, знаёмячыся з біяграфіяй пісьменніка, адкрываем для сябе са здзіўленнем: верш, напісаны ім яшчэ ў чатырнаццацігадовым узросце, стаў шырока папулярнай песняй? Прызнаемся: